

«ГЕРОЇ» ТА «АНТИГЕРОЇ», «ІНШІ» В КОЗАЦЬКОМУ ІСТОРІОПИСАННІ XVIII ст.

Усвідомлення різниці між «своїми» та «іншими», створення пантеону «героїв» не є витвором модерним чи проявами націоналізму, а притаманні історіописанню будь-якої доби. В козацьких наративах, творенню яких передували тривалі військові конфлікти з сусідами й міжусобні протистояння, ці категорії є особливо виразними.

За століття з кінця XVII і до кінця XVIII ст. в козацькому історіописанні – «Літописі Грабянки», творах Самовидця, Величка, різноманітних регіональних хроніках був вироблений власний пантеон героїв, та, відповідно, «антигероїв», під яким розуміється комплекс уявлень, оцінок та характеристик про історичні персоналії, які представлені в текстах. Ці характеристики, як правило, не були сталими а змінювалися відповідно до часу та особистого відношення авторів. Відтак кордони між цими категоріями були досить умовними. На оцінку діяльності тієї чи іншої персоналії часто вирішальний вплив знову ж таки мала концепція прав і вольностей – сприяла чи перешкоджала воно їх утвердженню.

Діяння перших козацьких гетьманів/ватажків – Предслава Лянцкоронського, Косинського, Наливайка, Гуні та інших оцінювалося однозначно позитивно. У візії авторів вони поставали своєрідними «батьками засновниками» козацької державності, які перші серед козаків виборювали вольності. Більшість з них представлені мучениками, які поклали голову задля їх утвердження.

В такому ж контексті представлений й гетьман Петро Сагайдачний. Глорифікація останнього вже мала свою традицію та

розпочалася незадовго після смерті. Йдеться зокрема про «Вірші на жалосний погреб...» Касіяна Саковича (1622 р.), а також в творах церковних інтелектуалів того ж періоду. В козацьких літописах його діяльність характеризується не лише зусиллями на підтримку православної церкви але і як приклад успішних взаємин між козаками й Річчю Посполитою. Останнім в історіописанні підкреслювався контраст між козацькими заслугами перед Коронаю та невдячністю поляків, які замість віддячити за проявлену доблесть, ліквідували їх вольності. Разом з тим тісна співпраця гетьмана і поляків у військовій сфері дали підстави автору «Повести о том что случилось в Украине как она Литвою завладена» трактувати Сагайдачного як «дружного полякам», який ходив на Москву «користи ради»¹. Подібну тезу про те, що Сагайдачний «был более дружен полякам» знаходимо ще в одному пізньому творі 1780-х рр.² Неоднозначна оцінка Сагайдачного міститься й в уривкові невідомого літопису, ймовірно межі XVII–XVIII ст.: «Слава ему Конашевичу, прозвищем Сагайдачний! Завсегда в миру с ляхами бил, а зато козакам добре було, токмо посполство терпіло зело...»³. Після смерті гетьмана, зазначив далі невідомий автор, козакам від поляків почалися нестерпні кривди, що й привели до нових повстань⁴.

Серед усіх персоналій, що фігурують у творах козацького історіописання, найбільше уваги приділено фундатору Козацької держави «батькові вітчизни» Богданові Хмельницькому. Саме з його правлінням автори XVIII ст. і наступних періодів пов'язували «золотий вік» козацької та й української державності. Смерть якого викликала занепад, міжусобиці, Руїну. Це чи не єдина особа в козацьких наративах, яка заслужила загального, за поодиноким виключенням, схвалення та позиціонування як героя.

Коли ж виник культ Хмельницького? Перші його ознаки появляються вже при Самойловичу, коли він асоціювався з образом ідеального гетьмана⁵. В наративних творах того ж періоду, писаних представниками православної інтелектуальної еліти, зацікавленості особою гетьмана не виявляється. В «Літописі Самовидця» Хмельницький – постать знакова й видатна але далека від глорифікації. Автор навіть жорстко критикує геть-

мана за його союз з татарами та відмову шукати порозуміння з польським королем. Смерть Хмельницького для Ракушки-Романовського також рядовий факт, який він просто констатує, не надаючи цій події переломного значення.

В мазепинський період в підручнику «Риторики», укладеному викладачами Києво-Могилянської академії в 1693 р., гетьмана визнано «батьком вітчизни», «руським Леонідом»⁶. Втім вперше гетьман удостоївся справжнього віншування на сторінках «Літопису Граб'янки», в тому числі й короткій його редакції, яка постала в другій половині XVII ст. Автор твору вбачав у Хмельницькому риси ідеального вождя, якого так бракувало тоді в Гетьманщині. «Через его Украина на ноги повстала и бо под лядским игом мало не скончала», – писалося у вірші «Похвала Хмелницкому от народа малоросийского», поміщеного на початку твору поряд з «Віршами на герб Малоросийский»⁷. Таким чином постать Хмельницького у візії творця «Літопису Граб'янки» ставала одним із символів нової держави.

На відміну від «Літопису Самовидця» тут важко знайти бодай тіні негації на адресу Хмельницького. Показовим є сюжет із тексту, що представляє характеристику гетьмана. Він постає як «муж поистині имени гетманского достоин». Наголошується на його простоті в одязі, непримхливості та військовій доблесті: «первій на брань, послідній по уставшей брани исхождаше»⁸. Цікаво, що цей сюжет за своїм змістом і структурою є по-суті перекладом з праці римського історика Тіта Лівія, де подається характеристика карфагенського полководця Ганнібала⁹. Це свідчить не лише про історичні паралелі між двома полководцями але й про ерудицію автора, який розумівся на античних текстах. Подальшого розвитку глорифікація гетьмана набуває в «Літописі Величка». Для його автора він також Мойсей, що вивів народ з неволі¹⁰. Смерть Хмельницького у Величка не рядовий факт – трагедія, що відкривала нову сторінку вітчизняної історії: «[помер Хмельницький] зоставивши махину войны своим наследникам – гетманам козацким, а Україні всеї по собі осиротилою немалый жаль»¹¹. Апофеозом уславлення гетьмана в тексті Величка є промова Самійла Зорки: «помер тот, при котрому не вмирали старожитніе права и волности украинскіе и

цілого Войска Запорожского... возлюблений наш вождь, древній рускій Одоначар, славний Сканденберг...»¹².

Впродовж XVIII ст. в творах традиція уславлення гетьмана зберігається. Якщо автори козацьких літописів, оцінюючи його діяльність, ставили в заслугу перехід під протекцію московського царя, що сприяло збереженню прав і вольностей, то представник іншого табору козацьких інтелектуалів Пилип Орлик, окрім іншого бачив в ньому прихильника шведської орієнтації України¹³.

Згідно традиції, започаткованої козацькими літописами, Хмельницький продовжує іменуватися Мойсеєм і в пізніших творах. Йдеться, зокрема, про драму «Милість Божа» (1728 р.)¹⁴. Чи асоціюватися з античними героями: «Славний герой і вірний захисник Русі-вітчизни, істинний Марса нащадок», славний козак, до Ахілла подібний», – писав в латиномовній поемі викладач Києво-Могилянської академії Гнат Бузановський у 1729 р.¹⁵

Оцінка інших персоналій в творах козацького історіописання залежала часто від суб'єктивних уподобань автора. Наприклад, негативний імідж Мазепа, зазвичай пов'язаний з його виступом проти Петра, в Літописі Величка стосується зовсім іншого – Мазепа – «хитрий махиапель» був ворогом Кочубея – Величкового патрона і покровителя. Граб'янка і Самовидець взагалі нейтрально ставилися до гетьмана. Прикметно, що у трьох класичних козацьких літописах Мазепа – це представник «старожитной шляхти украинской»¹⁶, «значний шляхтич козакорусский»¹⁷ Втім пізніше усталилась традиція, за якою Мазепа позиціонувався як «природний польский шляхтич»¹⁸ аби підкреслити непричетність малоросійського народу до його вчинку. Цей факт, а також обмеження інформації про Мазепу є свідомим конструюванням авторами минулого, з якого вилучалися «не зручні» для нової ідеології сюжети.

Суб'єктивізм в текстах спостерігаємо і по відношенню до інших історичних персонажів чи соціальних груп. Самовидець, на відміну від, скажімо, Величка, який вважав запорожців «коренем и утверждением чести и вікопомной слави прочим войскам городовим Украина-Малоросійским», більше симпатизує елітним прошаркам. Це простежується в усьому тексті

його твору. В коло антигероїв потрапила Запорізька Січ, як деструктивний елемент. Особливо виразно елітарна позиція Ракушки прослідковується в сюжеті про Чорну раду, який пізніше був використаний П. Кулішем для відомого роману. В конфлікті між представниками еліти Сомком і Золотаренком та “голоті” – Брюховецьким, Романовський на боці перших. Він засуджує чернь, яка “яка много козаков поубивала, которое забойство три дня трвало... А старшина и козаки значние, яко змогучи крилися, где хто могл, жупани кармазиновые на сермяги мѣняли”¹⁹. Хоч пізніше він схвально відгукується про Брюховецького, що пояснюється просто – в часи його гетьманування Ракушки досяг вершини службової кар’єри, зайнявши посаду генерального підскарбія. Характеристика діянь гетьмана Дем’яна Многогрішного, при якому фактично обірвалась кар’єра Романа Ракушки, у творі переповнені негативними оцінками. Як зауважує Я. Дзира, автор повизбирував усі провини та гріхи цього гетьмана і докладно їх описав²⁰. Такої ж негачії удостоївся і наступник Многогрішного – Іван Самойлович, звинувачений автором в пихатості, жадібності та владолюбстві. До того ж останній був “поповичем”, тобто некозацького походження, що звичайно нівелювало його честь в очах козацького літописця. На думку М. Грушевського, Самовидець в негативному плані описував тих історичних осіб, які зійшли вже з історичної сцени і не представляли для нього реальної загрози²¹.

Натомість у Граб’янки гетьмани Самойлович та Многогрішний поряд з Василем Золотаренком та Яковом Сомком виступають ідеалізованим втіленням добра. На відміну від Івана Виговського, Юрія Хмельницького чи Брюховецького.

Добу Івана Виговського Величко трактує як початок драматичного періоду Руїни і присвячує гетьману цілий розділ “Изъявление о Выговском”²², що являє собою власне життєпис гетьмана, написаний досить яскраво і не без гумору. Величко засуджує Виговського за авантюрну політику, що призвела до кровопролиття а також непримиренну позицію його ворога – полтавського полковника Мартина Пушкаря. Негачія також домінує в характеристиках Юрія Хмельницького, “двуличного” Івана Брюховецького, Івана Самойловича, засудженого за пиху і

гордоші, За джерело до життєпису цього гетьмана послужив анонімний глузливий вірш на адресу Самойловича, поміщений Величком до свого твору. Натомість яскраво позитивним персонажем “Літопису Величка” є Іван Сірко, що пояснюється особливою симпатією автора до запорожців.

Постать Петра Дорошенка зазвичай позбавлена симпатії в текстах козацьких наративів. Причиною є його союз з «бусурманами». З його іменем також асоціювалися грабіжницькі походи турків на Поділля, Чигиринські війни. Втім варто привести один приклад – ілюстрацію того яким чином конструюється новий образ гетьмана під впливом суб’єктивних факторів. Йдеться про «Лизогубівський літопис» (1742 р.). Його автор переробив підставові джерельні тексти, де представлений негативний образ Дорошенка, усунувши негативні конотації щодо гетьмана, або значно пом’якшив їх тон. Наприклад, з підставового джерела в «Лизогубівський літопис» переписано дослівно сюжет про захоплення турками Кам’яця не без участі Дорошенка, але при цьому випущено наступний епізод: “...где в присудствіи Дорошенка для вьезду султанского мертвецов из гробов выбрашивано и иконами улици мощено”²³. Подібним же чином усувається епізод про участь Дорошенка у розправі турків над жителями Умані та ін.²⁴

Подібне “обілення” Петра Дорошенка у тексті “Лизогубівського літопису” стає зрозумілим з наступної цитати хроніки: “Того ж году Евфим Лизогуб з женою и дѣтьми ездил в гостину к Дорошенку – тестю своему”²⁵. Виходячи з цього, цілком очевидно видається мотивація автора, що не бажав дискредитації Лизогубів через зображення в темних тонах представника їх родини²⁶.

Однозначно позитивно в козацьких літописах сприймаються монархи – російські чи польські, навіть турецькі султани в текстах представлені здебільшого з нейтральної позиції*.

* Виключенням можуть бути лише кримський хан/хани, який окрім свого мусульманського віросповідання, ще й був зверхником татар а отже причетним до їх набігів. Негативний імідж підкреслювався зрадництвом та підступністю (йдеться про демарш Іслам-Гірея під

Російські царі й імператори по відношенню козаків виступали як суверени, тому лояльна позиція останніх цілком зрозуміла. Польські ж королі починаючи від Казимира Великого у візії козацьких авторів виступали надавцями й гарантами прав і вольностей і були завжди «над конфліктом». Тож козаки воювали не з королями, а з магантами й шляхтою, які своєю діяльністю перечили волі монархів, що були лояльним до козацтва. В багатьох творах, в тому числі Граб'янки та Самовидця присутній сюжет про грамоту Владислава IV, де зокрема йшлося про вольності, які «можете оружием от поляков отходить»²⁷. Цікаво, що навіть участь короля на чолі польського війська супроти козаків не сприймається їх ідеологами негативно. Король робить це вимушено як зверхник держави. У «Літописі Величка» містяться подібні сюжети про двох королів часів Хмельниччини: «[Владислав IV] рушил с двором своим будто против Хмелницкого, але смерть королевская, зная, милость королевскую внутреннюю ку Хмелницкому имівшая согласуяча, благополучно же далшого Хмелницкого войне желавшая»²⁸. Те ж саме автор пише й про Яна Казимира, який не бажав воювати з козаками, однак його змусили «гетмани и инши панове полски, мало дбаючи о королевское в том незволение»²⁹.

Таким же чином політика російських урядовців не асоціювалася в представників козацького історіописання з волею і намірами монарха, коли йшлося про засилля воевод чи беззаконня Малоросійських колегій*. Натомість всіляко підкреслюється симпатія монархів до козацького народу. Так, пишучи про смерть царя Федора Олексійовича, Самовидець зазначив, що він «любов к народу нашему иміл, церковни співи нашим напевом

Берестечком). Подібної ж оцінки удостоївся й молдавський господар Василь Лупул за свою непослідовну політики по відношенню до Хмельницького зокрема.

* Хоча Величко один раз дозволяє собі «покрытикувати» Петра I: «...на чаяніе Малоросіи мимо древнія права и волности Войска Запорожскаго и народа Малоросійского, вмісто гетмана устроил Малоросійскую колегію и збори розніе, нигди пред тим небиваліе, уничтожил и обременил зіло всіх как шляхецкой козацкой яко и посполитой кондиції суших» (Т. 2. – С. 519–520).

[утвердил], одержу московскую отмінено але по-нашому носить позволил»³⁰. Втім самим «улюбленим» персонажем в козацькому історіописанні була, звичайно, Єлизавета Петрівна. «Сию монархиню всемогущество Божие особливо множили добродетелями, обогатило любовью горячею къ благочестию, милосердиемъ къ бѣднымъ, челоуѣческою милостию не толко къ добримъ, но и къ злодѣямъ и врагамъ своимъ...»³¹, – писав Григорій Покас. Такої оцінки імперетриця удостоїлася за ліквідацію Малоросійської колегії, дозвіл обрати гетьмана а також про певну симпатію до батьківщини свого чоловіка Олексія Розумовського.

В цілому ж в другій половині XVIII ст. козацькі інтелектуали були схильні уявляти собі російських імператорів як спільних володарів для своерідної російсько-української Речі Посполитої. Найбільш виразно ця позиція прослідковується в «Разговоре Великороссии с Малороссией»: «...Не тебе. Государю твоему поддалась, / При которых ты с предков своих и родилась. / Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, / Но государь твой и мой общий повелитель. / А разность наша есть в приложенных именах. Ты Великая, а я Мала...»³²

Всю відповідальність за наслідки імперського правління автори XVIII ст. перекладали з монархів на їх наближених, саме вони були відповідальні за весь негатив. Серед таких постатей особливо виділяються Олександр Меншиков та Бургхард Мініх. Перший – «государев царедворец», «нашей украинской отчизны недоброхот»³³ вважався чи не головним ворогом козацьких прав і вольностей, про що згадують зокрема автори «Короткого опису Малоросії», «Чернігівського літопису». Його падіння й смерть були не без втіхи ними сприйняті. «... Ненасытный был, однако халупою, сказуют, в холодном Березовѣ житіе скончил и сажень земли толко тѣлу своему занял. Да и то вглубь»³⁴, – з сарказмом повідомляє автор «Лизогубівського літопису». Негативний образ Мініха був пов'язаний з його зневагою до козацьких військових формувань в російсько-турецькій війні – важливої події для формування козацькими авторами героїчної картини минулого Гетьманщини. Григорій Покас основні звинувачення в бік Мініха зводив до його “злойной ненависти к

малоросійському народу”. Через це Мініх, за словами автора, чинив всіляки кривди українцям, і зокрема козакам, що воювали під його знаменами. Останніх фельдмаршал взагалі не вважав за військо і примушував прислугувати своїм солдатам в якості банщиків, кухарів, піддавав знущанням “какіє пленники у самих бусурман нікогда не терпят» а під час загострення бойових дій кидав їх в самі небезпечні ділянки на вірну погибель³⁵.

Творці козацького історіописання окрім конструювання образів «героїв» та «антигероїв» історії, чітко усвідомлювали свою етнічну відмінність від представників інших національностей і про кожного із них в текстах склався відповідний образ, який можливо збігався із рецепцією іноетнічності в українському соціумі XVIII ст. Розглянемо такі етнічні групи, які так чи інакше представлені в наративних текстах: мешканці Західної Європи, росіяни, представники балканських та дунайських народів, поляки, євреї, турки й татари. Порядок розміщення етносів у цьому переліку складено за принципом зменшення толерантності до їх представників з боку авторів.

Найбільший рівень толерантності посідали європейці (в основному німці, французи), які не часто але з’являються в історичних текстах. Оскільки вони були найменш задіяні в українській історії, в козацькому історіописанні їх наділено роллю незаангажованого свідка у відносинах з поляками та росіянами. На думку Величка німецьким і французьким історикам можна довіряти, бо вони не приймають жодну із сторін польсько-козацького конфлікту. В текстах можемо знайти пасажі про те, що французи і німці вражені та засуджують звірства поляків по відношенню до козаків, захоплюються їх звитягою, сміливістю. В пізніших текстах трапляються думки про те, що європейці набагато більше поважають козацький устрій Гетьманщини аніж російські можновладці. Йдеться, зокрема про «Разговор Великороссии с Малороссией», твір П. Симоновського.

Росіяни представлені в текстах як «московити», «москва», «москалі», займають другу позицію завдяки єдиній вірі. В творах, які описують події до Переяславської ради, частіше вживається означення «Москва» та його похідні («московский», «москалі») після цієї дати – «Росія»³⁶. Як уже зазначалося,

автори наративів в цілому лояльно ставляться до російського правління. Однак негачія до росіян залежить від ступені втручання імперії в українські справи. Росіяни, як репрезентанти імперії, збирають непомірні податки для імперської/царської казни. В «Літописі Граб'янки» є сюжет про здириства російських службовців в містах Гетьманщини в часи правління гетьмана Брюховецького, який був навіть вилучений цензурою при публікації 1854 р. Російські солдати експропріують худобу, збіжжя, знесилюють людей військовими постанами, знищують мирне невинне населення під час захоплення Батурина. В козацьких літописах сприйняття росіян як етносу замінюється рецепцією Росії як держави, яка загрожує традиційним правам і вольностям Гетьманщини. В кінці XVIII ст. один з упорядників рукописного збірника написав на його сторінках слова, що в загальному виражають відношення до Росії більшості української еліти: «Когда родная дочь Малороссія присоѣденилась к матери своѣй Великороссіи, то Россія стала страшна всѣм сосѣдям и с того только времѣни стала восходить на верх славы и величія. Не взирая на сіе, из предразсудков и зависти, обращалась с родной сестрою как мачеха с падчерицей»³⁷.

На третій сходинці за ступенем толеранції стоять вихідці з Балкан, в основному серби, яких російський уряд запрошував для поселення в землях на південь від Гетьманщини. Вони займали керівні посади в державному апараті козацької автономії. В козацькому історіописанні другої половини XVIII ст. вони зазвичай сприймалися не дуже позитивно. Не зважаючи на спільну православну віру, вони були по-перше конкурентами в отриманні важливих посад в управлінській структурі Гетьманщини, оскільки призначалися безпосередньо царем. По-друге, їх нічого не пов'язувало із традиційними цінностями прав і вольностей, оскільки усі привілеї і блага отримували від монарха, відтак ці цінності залишалися чужими для них. Переселенці із Балкан, які займали південні території Гетьманщини знаходилися в прихованому конфлікті також із місцевими мешканцями.

В текстах фігурують також православні волохи та молдавани. В основному їх згадано нейтрально в контексті спільних антипольських проектів Семиградя й Хмельницького або його

стосунки з господарем Василем Лупу. Лише Величко один раз негативно відзивається про волохів й молдаван як про зрадливих й підступних, які визнають лише примус і силу³⁸.

Відношення до поляків чи ляхів – одного із синонімічного негативного їх означення, як до етносу доволі складне у козацькому історіописанні. Можна визначити три виміри їхнього сприйняття козацькими авторами. Перший – соціальний: образ шляхтича, магната, який визискує місцеву людність; другий полягає в сприйнятті поляків як представників іншої релігії – католиків. Цей вимір ще більше визначає ляха-католика як ворога – гнобителя православ'я. І нарешті третій вимір є національним – козацькі інтелектуали пробують розібратися із етнічними витоками поляків³⁹. Останній варто розглянути детальніше. Згідно етногенетичного міфу виробленому в українському інтелектуальному середовищі 17–18 ст., поляки та українці походять від спільного племені – сарматів. За Величком поляки та предки козаків належали до єдиного народу – сарматійського: «поляки от нас Савроматов и Русов уродившиеся»⁴⁰. Втім поляки зрадили своїх побратимів: «Другой же Сарматійській народ полській скони власною братією Цимбрам, Скифам и Козарем бывший, сделал был над право Божіе озлобленіе»⁴¹. Поляки навіть персоніфікуються як братовбивця Каїн, що зрадив свого брата Авеля. Основна квінтесенція у сприйнятті цього етносу – брехливі, підступні і та зрадливі. «Ніколи, поки світ стоить, Ляхом не треба вірити. Покол світ на землі стоить, потол русин ляхові не буде братом», – писав у своїй хроніці київський полковник Василь Дворецький⁴².

Таким самим аргументом, в контексті віросповідання, оцінювалися й євреї (жиди). В основі негативного відношення до євреїв було два фактори. Вони не були християнами, що у свідомості людини ранньомодерного часу було саме по собі злочином. Також євреї найчастіше були орендарями й власниками шинків, тому їх звинувачували у фінансовому визиску місцевого населення. Слід відзначити, що на момент написання козацьких літописів, євреїв в Гетьманщині практично не залишилося. Велика частина їх загинула або ж емігрувала на Правобережжі, територію Речі Посполитої. Ті що залишилися

були змушені виїхати з української автономії згідно указів Петра I та Катерини I. Згодом, завдяки діяльності гетьманів Івана Скоропадського і Данила Апостола, євреям було дозволено обмежений в'їзд на територію Гетьманщини для участі в ярмарках і здійснення оптової торгівлі. Єврейські торгові поселення існували у XVIII ст. і на території Запорізької Січі⁴³. Важливо відзначити, що до кінця XVII ст. в період стабілізації української козацької держави, що намітилася в часи правління гетьмана Самойловича і особливо Івана Мазепи, євреї стали займати чільне місце в його ієрархії. Впливові старшинські роди Марковичі, Герцики, що входили до складу вищої управлінської еліти Гетьманщини, були єврейського походження.

Єврейський сюжет, як правило, не був самостійним в історичних текстах того часу, а завжди слідував в контексті причин, що спонукали початок війни Хмельницького. За версією козацьких літописців поляки і євреї об'єдналися, аби знищити православний народ. Для цього поляки віддали його в єврейську неволю, і євреї, користуючись своєю владою, жорстоко експлуатували місцеве населення, обкладаючи його усілякими поборами та винаходячи нові їх види для власного збагачення. «Жиди всегда смишляху новые дани и всі іменія козацкіе не свободны бяху...», зазначено, зокрема, в «Літописі Грабянки»⁴⁴.

В текстах ранньомодерної доби популярним був також сюжет про “церковні ключі”, які нібито тримають у себе євреї і щоб відправити службу православна громада мусить просити на це дозволу. На думку Зенона Когута, цей сюжет а також антиєврейська риторика в цілому потрапили в козацьке історіописання з польських творів XVII ст. Автор віршованої історії України 18 століття православний священник Максим Плиска писав наступне: «Жид и лях были як родичи побратими, / А рус як неприятель обрѣтал меж ними. / И оставались церкви без святой молитвы / Жид из ляхом безчестно жили без гонитвы. / Греческая вся вѣра была поругана, / От поляков и жидов бридких запродана. / Не заплати жидове никто не крестился, / Без жидова вѣдома браком не дружился. / Без жидова вѣдома гроба не копати. / Без жидова вѣдома не волно ховати. / Жид

был тогда папѣжем и жид ляхов фактор, / Жид до всего приводица и всего зла актор!»

У текстах літописів євреї не лише експлуататори, але й жертви. Автори козацьких наративів відсторонено констатують факт знищення єврейських громад Немирова, Бара, інших міст. Вказуючи при цьому на фактах запеклого опору євреїв, що опинилися в обложених містах і віроломство поляків, які, рятуючи свої життя, часто віддавали євреїв на розправу. Для більш ранніх творів козацького літописання, написаних в кінці XVII століття, характерні елементи засудження дій козаків та інших учасників війни. Віддаючи належне цілям повстання, автори літописів Самовидця, Львівського літопису, Літопису Дворецького характеризують Хмельниччину як війну «всіх проти всіх», жертвами якої стали представники всіх станів і етнічних груп, що населяли тоді територію України.

Третім аспектом репрезентації євреїв на сторінках українських козацьких літописів можна виділити апеляцію до старозавітних часів і проведення певних історичних паралелей між ними і сучасними для авторів подіями. Таким чином, Богдан Хмельницький – це новий Мойсей, який подібно старозавітному Мойсеєві, що вивів свій народ з Єгипту, звільнив український народ з польської неволі. Козацька держава, що виникло в ході війни – новий Ханаан, дарований Богом, подібно землі обітованій народу ізраїльського.

Звертаючись до теми джерел українських уявлень про євреїв, варто наголосити, що лише поодинокі сюжети можна умовно позначити як свідчення очевидців. Більшість українських авторів, які жили і писали вже в XVIII ст., знали про євреїв лише з чуток. В основному антиєврейські сюжети українськими авторами були адаптовані з польської історіографічної традиції. Польські автори другої половини XVII ст., йдеться зокрема про твори Самуеля Грондського («*Historia belli Cosacco Polonicæ*», 1670-ті рр.), Павла Рушала («*Небесне благововіння*», 1649 р.), намагаючись розібратися в причинах настільки масштабної громадянської війни, що призвела до відомих подій шведського Потопу, кровопролитній війні з Московським царством, звинувачували в цьому насамперед євреїв, чия економічна діяльність призвела до вибуху соціального та політичного конфлікту⁴⁵.

Турки і татари (бусурмани) є лідерами нетолеранції цього своєрідного рейтингу. Турецько-татарський світ був ворожим і водночас таємничим для козацьких авторів. Це був світ куди зникали тисячі бранців і звідки існувала постійна небезпека. Турки і татари завжди були символом спустошення і страждань. Часто, аби підкреслити негативний образ історичної особи (Дорошенко, Юрій Хмельницький), відмічалось про підтримку ним дружніх контактів з бусурманами, союз з якими вважався неприродним. Як зазначав Самовидець: «Нестатечная приязнь вовка з бараном, так и християнина з бусурманом»⁴⁶. Виняток робився лише для Богдана Хмельницького, який уклав союз з невірними задля святої мети – утвердження прав і вольностей козаків та народу малоросійського. Ще одною із характеристик татар відповідно до цього контексту були зрадливість та підступність, адже саме через зраду кримських татар для козаків були втрачено багато вигідних перспектив.

¹ Повесть о том, что случилось на Украине с тоя поры, как она Литвою завладена // Чтения Императорского общества истории и древностей российских. – 1848. – № 5. – Отд. 4. – С. 10.

² Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года, с дополнением о запорожских козаках и приложениями, касающимися до сего описания, собранное из летописей польского и малороссийского журнала или записок генерала Гордона, Страленберга, шведского историка, из жизнеописания о государе Петре Великом архиепископом Феофаном и греком Антонием Катифором, фамильных записок и публичных указов 1789 г. – М., 1848. – С. 3.

³ Отдел рукописей Библиотеки Российской академии наук. – 24.3.96. – Л. 2 об.

⁴ Там само. – Л. 3.

⁵ Plokhy S. The Origin of Slavic Nation. – Cambridge-MA. – 2006. – P. 335.

⁶ Ibid. – P. 336.

⁷ Летопись Грабянки. – М., 1854. – С. 1–2.

⁸ Летопись Грабянки. – С. 153.

⁹ Антонович М. Характеристика Б. Хмельницького в Грабянки та Лівія // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 164–165.

¹⁰ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1848. – Т. 1. – С. 33.

¹¹ Там само. – С. 288.

¹² Там само. – С. 291–292.

¹³ Договори і постанови / упорядник О. Алфьоров. – К., 2010. – С. 29.

¹⁴ Милость Божія // Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори. – Київ, 1983. – С. 307–311.

¹⁵ Бузановський Г. [Вірш про Богдана Хмельницького] // Українська література XVIII ст. – К., 1983. – С. 50.

¹⁶ Літопис Самовидця / упорядник Я. Дзира. – Київ, 1971. – С. 146.

¹⁷ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1851. – Т. II. – С. 342.

¹⁸ Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. – М., 1847. – С. 116.

¹⁹ Літопис Самовидця. – С. 91.

²⁰ Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. – С. 33.

²¹ Грушевський М. Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. – Т. I. – Л., 1932. – С. 179.

²² Детально про період правління І. Виговського в “Літописі Величка” див.: Герасименко Н. Історичні події на Україні 1657–1659 (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С.В. Величка. – К., 1999.

²³ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф. 152. – 26. – Арк. 95.

²⁴ Летописец, или описание краткое знатнейших действ и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 25.

²⁵ Там само. – С. 26.

²⁶ Модзольевский В. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. III. – С. 99; Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Лизогубы // Киевская старина. – 1897. – № 12. – С. 108.

²⁷ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – Т. I. – С. 26.

²⁸ Там само. – С. 97.

²⁹ Там само. – С. 213.

³⁰ Літопис Самовидця. – С. 135.

³¹ Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підготовка до друку А. Бовгирі. – Київ, 2012. – С. 128.

³² Петров Н. «Разговор Великороссии с Малороссией» // Киевская Старина. – 1882. – № 2. – С. 342.

³³ (Чернігівський літопис): Інститут рукописів Національної бібліотеки України (далі – ІР НБУ). – Ф. VIII. – Спр. 147м/56. – Арк. 101 зв.

³⁴ Летописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 52.

³⁵ Короткий опис Малоросії (1340–1776). – С. 126.

³⁶ Див. Sysyn F. The Image of Russia and Russian–Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries // Culture, Nation and Identities. The Ukrainian–Russian Encounter (1600–1945). – Edmonton–Toronto, 2003. – P. 121–123, 130–131.

³⁷ ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 54671. – Арк. 119 зв.

³⁸ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – Т. I. – С. 143.

³⁹ Sysyn F. The Nation of Kain: Poles in Samijlo Velychko's Skazaniye // Synopsis. A Collection of Essayes in Honor of Zenon E. Kohut. – Edmonton–Toronto, 2005. – P. 447–454.

⁴⁰ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – Т. I. – С. 81.

⁴¹ Там само. – С. 31.

⁴² Мызык Ю. «Летописец Дворецких» – памятник украинского летописания XVII века // Летописи и хроники. – 1984. – М., 1984. – С. 229–231.

⁴³ Рибинський В. До історії жидів на Лівобережній Україні в половині XVIII ст. // Збірник праць жидівської історично-археологічної комісії. – Кн. 1. – К., 1928. – С. 1–97; Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха “хмельнитчины”) / Исследование, перевод и комментарии С.Я. Борового. М.; Иерусалим, 1997. – С. 226, 233–250.

⁴⁴ Летопись Грабянки. – С. 32.

⁴⁵ Когут З. Повстання Хмельницького, образ євреїв, і формування української історичної пам'яті // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 259–260

⁴⁶ Літопис Самовидця. – С. 121.